

PER ASPERA AD ASTRA

A Pécsi Tudományegyetem művelődés- és egyetemtörténeti közleményei

2020/1

Per Aspera ad Astra

A Pécsi Tudományegyetem művelődés- és egyetemtörténeti közleményei
VII. évfolyam, 2020/1. szám

PER ASPERA AD ASTRA

A PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM MŰVELŐDÉS- ÉS EGYETEMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEI

Megjelenik évente kétszer
VII. évfolyam, 2020/1. szám

FELELŐS KIADÓ:

Miseta Attila, a Pécsi Tudományegyetem rektora

SZAKMAI TANÁCSADÓ TESTÜLET:

Ambrusné Kéri Katalin, F. Dárdai Ágnes (alapító főszerkesztő), Font Márta,
Jankovits László, Kajtár István, Kaposi Zoltán, Lénárd László,
Monok István, Szögi László, Vonyó József

FŐSZERKESZTŐ:

Polyák Petra

A SZÁMOT SZERKESZTETTE:

Méreg Martin, Polyák Petra

SZERKESZTŐSÉG:

Dezső Krisztina, Gergely Zsuzsanna, Gönczi Andrea,
Lengvári István, Méreg Martin, Molnár Dávid, Pálmai Dóra

LEKTOROK:

Dévényi Anna, Slachta Krisztina, Szabó Andrea

TÖRDELŐSZERKESZTŐ:

Acél Róbert

A SZERKESZTŐSÉG CÍME:

PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont – Történeti Gyűjtemények Osztálya
7621 Pécs, Szepesy Ignác utca 3.
+36-72/501-600/22651
paaa.szerk@gmail.com
<http://per-aspera.pte.hu>

A borítón dr. Strommer György ex librise látható.

ISSN 2064-6038

10.15170/PAAA.2020.07.01

Tartalom

TANULMÁNYOK

Bajcsi Ildikó

Ideológiai válaszutak a két világháború közötti csehszlovákiai magyar ifjúság körében 7

Katharina Lenski

Tudásrendszerek. Bürokrácia és képzés az NDK egyetemein..... 26

Pieter Dhondt – Florea Ioncioaia

Karácsonyi éneklés Bukarestben és tábortűz körüli dalolás Iaşiban. A hallgatók mint sajátos társadalmi csoport Ceauşescu Romániájában..... 44

Jancsák Csaba

A hallgatói autonómia és önkormányzatiság formálódása az 1980-as évek végén Magyarországon 56

MŰHELY

Raposa Vivien Kitti

A pécsi bajtársiak antiszemita beiratkozási sztrájkja az 1933/34-es tanévben 71

Török Gábor

„Osztyárharc” a Szent Mór Kollégiumban, avagy pillanatképek a kommunista hatalomátvétel kiteljesedéséről a Pécsi Tudományegyetemen (1948–1949) ... 100

SZEMLE

Somogyvári Lajos

Az ifjúsági mozgalmak évszázada 139

Csibi Norbert

„Birodalmi karrierutak” és Ausztria változó „egyetemi terei” a 19. század második felében..... 144

Polyák Petra

Társasági élet az egyetemen..... 152

Contents

STUDIES

Ildikó Bajcsi

*Ideological Alternatives Among the Hungarian Youth in Czechoslovakia
Between the Two World Wars* 7

Katharina Lenski

*Systems of Knowledge Bureaucracy and Education at the Universities of the
GDR*..... 26

Pieter Dhondt – Florea Ioncioaia

*Christmas Carolling in Bucharest and Campfire Singing in Iași. Students as
a Specific Social Group in Ceaușescu's Romania* 44

Csaba Jancsák

*The Formation of Student Autonomy and Selfgovernment in the Early 1980s
in Hungary*..... 56

COMMUNICATIONS

Vivien Kitti Raposa

*The Anti-Semitic Enrolment Strike of the Students Associations of Pécs in the
Academic Year of 1933/34* 71

Gábor Török

*„Class War” in the Saint Maurus College. Snapshots of the Expansion of
Communist Power at the University of Pécs (1948–1949)* 100

REVIEW

Lajos Somogyvári

The Century of Youth Movements..... 139

Norbert Csibi

*„Imperial Career Paths” and Changing „University Spaces” of Austria in the
Second Half of the 19th Century*..... 144

Petra Polyák

Social Life at Universities..... 152

Pieter Dhondt – Florea Ioncioaia

Karácsonyi éneklés Bukarestben és tábortűz körüli dalolás Iaşiban¹

A hallgatók mint sajátos társadalmi csoport Ceauşescu Romániájában²

Bevezetés

1968 szentestéjén a meghökkent járókelők egy utcai demonstrációnak lehettek szemtanúi Bukarest központjában, melynek szemmel láthatóan semmi köze sem volt a rezsim szokásos, többé-kevésbé irányított felvonulásaihoz. A második világháború óta ez volt az első alkalom, hogy Bukarest utcáin spontán, tiltakozó megmozdulásra került sor. Bár a részvevők jelszavai látszólag semmilyen politikai tartalmat sem hordoztak, a felvonulás ténye önmagában is szokatlan, sőt – a Varsói Szerződés tagállamainak nemrég, csehszlovákiai megszállásának fényében – provokatív volt. Habár 1968. augusztus 21-i beszédében Nicolae Ceauşescu erősen elítélte a megszállást, ez még nem jelentett jogot a nyílt demonstrációkhoz.

Mintegy húsz évvel később, 1987 februárjában csaknem azonos eseménysor zajlott le Észak-Románia jelentős egyetemvárosa, Iaşi lakóinak szemei előtt. A bukarestiekhez hasonlóan megtapasztalhatták egy, az átlagemberek által mellőzött, illetve privilegizálnak tekintett társadalmi csoport éjszakai kirohanását, a karneváli és polgári attitűd ugyanazon különös kétértelműségét. Ugyanolyan gyors és spontán, de nyílt politikai követelésektől mentes demonstrációnak, s legfőképpen, a városlakókkal való egyesülés iránti hasonló vágyak lehettek tanúi.

Leszámítva a brassói munkások Ceauşescu gazdaságpolitikája elleni, 1987. novemberi lázadását, a bukaresti és a iaşi hallgatók demonstrációi voltak az egyetlen utcai tiltakozások Romániában 1946 és 1989 között. Az eltérő történelmi kontextus ellenére a két eseménysor közti hasonlóságok döbbenetesek. Mivel magyarázhatók e demonstrációk, a hasonlóságuk és az ismétlődésük? Milyen logika rejlett mögöttük? Az akciók a mély, folyamatos elégedetlenség megnyilvánulásai voltak, vagy pusztán a nyugati ellenkultúra korabeli utánezetei? Egy tiltakozásalapú kultúra csíráit mutatták, vagy csak kisebb „rendszerhibát” jelentettek? És milyen jelentőséggel bírtak az egyetemi hallgatók világára nézve?

1 Eredeti megjelenés: DHONDT, Pieter – IONCIOAIA, Florea: Christmas Carolling in Bucharest and Campfire Singing in Iaşi. Students as a Specific Social Group in Ceauşescu's Romania. In: *Student Revolt, City, and Society in Europe: from the Middle Ages to the Present*. Eds. DHONDT, Pieter – BORAN, Elizabethanne. Routledge, New York, 2018. 203–216. (Routledge Studies in Cultural History 52.) A kötet hivatkozási gyakorlatát – lehetőség szerint – hozzáigazítottuk jelen folyóirat hivatkozási szokásaihoz. A tanulmányban hivatkozott weboldalak elérhetőségét ellenőriztük, illetve szükség esetén frissítettük.

2 A kutatás a Román Nemzeti Tudományos Kutatási Hatóság támogatásával készült (CNCS–UEFISCDI, a projekt kódszáma: PN-II-RUTE-2011–3–0165).

Milyen mértékben járultak hozzá a totalitárius rezsimmal szembeni ellenállás kritikus politikai kultúrájának formálódásához?

Jelen tanulmány először az események és azok kontextusának rekonstrukciójára törekszik: a demonstrációk okainak, folyamatának és változásának, céljainak valamint a hallgatói miliőre gyakorolt hatásának feltárását célozza. A két epizód jelentőségéből fakadóan, még ha az ilyesfajta tiltakozó akciók kivételesnek számítotak is, illetve amiatt, hogy mindkét esetben az események katalizátorai a hallgatók voltak, a tanulmány másodsorban a kommunista rendszer és a hallgatói közösség viszonyának általánosabb elemzésére törekszik. A Ceauşescu-rezsimmel a hallgatókról, a társadalom e speciális csoportjáról alkotott elképzeléseinek vizsgálata a tiltakozásokat tágabb történelmi és politikai kontextusba helyezi. Végezetül, a tanulmány harmadik célja annak feltárása, hogyan bontakozott ki fokozatosan egy olyan sajátos hallgatói ellenkultúra, amely autonóm teret biztosított a politikai rendszerrel szembeni különvélemények kinyilvánítására. Az 1970-es és 1980-as években a hallgatói miliő, ez a társadalmon belül nagyon nyitott, liberális és kozmopolita közeg a túlnyomórészt csendes és nem politikai jellegű lázadás különféle formáin keresztül minden bizonnyal kulcsszerepet játszott a totalitárius rezsimmal szembenálló politikai kultúra kiformálódásában.

Éneklés az utcákon

E szelídebb jellegű diákmegmozdulások egyik legkorábbi példája az európai diáklázadások utóhatásaként 1968. december 24-én zajlott. A hatvanas évek román egyetemistái számára a szenteste olyan volt, mint bármelyik másik nap. Az oktatás ez idő alatt nem szünetelt, és a nyilvános vagy magánjellegű ünneplés bármilyen formában teljességgel tilos volt, akár börtönbüntetéssel is járhatott. A karácsony megünneplése komolyabb törvénysértésnek számított, mint egy köztörvényes bűncselekmény. Mivel a szekuláris radikalizmustól való elhajlásnak minősült, a román kommunista rendszer lényegi alapelveivel való szembeszegülésnek tekintették. A karácsony a kvázi-hivatalos nyelvben „nemzeti folklórfesztiválként” szerepelt.³

Ironikus módon éppen az ilyesfajta korlátok tették a rendszert sebezhetővé. Amikor szenteste a különféle bukaresti egyetemek hallgatói csoportjai spontán összegyűltek a kampuszokon, hogy karácsonyi dalokat énekeljenek, senki sem tudta, hogyan reagáljon, és senki sem tudta elképzelni, hogy mi következhet. A kezdeményezés azonnal sikert aratott, rövid időn belül több mint 2000 diák csatlakozott az éneklőkhöz. A kampuszokat általában nemek szerint alakították ki – egyeseket kizárólag lányok, másokat fiúk számára –, ami egyfajta, majdhogynem érzéki feszültségeket keltett. A távolság az egyes egyetemi kampuszok között ráadásul meglehetősen nagy volt, egyiktől a másikig a várost is át kellett szelni, így a hallgatók ünnepi menete a bukaresti lakosok figyelmét (és szimpátiáját) is felkeltette. A lehetséges és a tiltott határai ezáltal elkerülhetetlenül elmosódtak. Az egyetemi téren, amely a város földrajzi és szimbolikus központja is volt, az éneklők a *hora unirii*-t (egy erős hazafias felhangokkal bíró néptáncot) is eltáncoltak. Innen a menet a csehszlovák nagykövetséghez vonult (1968 decemberében a prágai tavasz és a Varsói Szerződés inváziója még élénken élt az emlékekben), majd a Bukarest-Északi Pályaudvarhoz indult.

3 ŞINCAI – CIOFLÂNCĂ 2006.

Útközben a lakosok éljenezték a diákokat, és a karácsonyi hangulatban süteménnyel és almával kínálták őket ablakaikból.

A hallgatók egészen tétova és ártatlan jelszavakat kiabáltak, például „*Szabadságot, szabadságot a hallgatóknak!*”.⁴ A feszültség azonban fokozatosan nőtt. A szelíd jelszavakat először a rendfenntartó erők, különösen az állambiztonság (a *Securitate*, a titkosrendőrség) tisztjeivel és a kommunista párt tagjaival (köztük számos vezető funkcionáriussal) folytatott verbális összecsapások váltották fel. Ezt követően a rendőrség megakadályozta, hogy a menet az amerikai nagykövetséghez vonuljon. A rendőri készültségből a hallgatók számára is nyilvánvalóvá vált, hogy átléptek egy határt. Egyetlen lehetőségük immár az volt, hogy bátran folytatják megmozdulásukat anonimitásba burkolózva, amit részben az esemény spontán, ártatlan és némiképp felelőtlen volta tett lehetővé. Ezért megpróbálták valahogy összetartani a csoportot. Ahogy azonban az események eszkalálódni kezdtek, az egyetemisták többsége elhagyta a menetet, főként azután, hogy a rendfenntartó erők folyamatosan növekvő létszámú és egyre agresszívebb taktikájának köszönhetően hiába próbálták meg elérni Ceaușescu villáját.

A represszió azonban mindent egybevetve egészen mérsékelt volt, és a feltételezett vezetőkre és felbujtókra korlátozódott. A hatóságok kezdetben a hallgatóság kampuszon tartásával pusztán a menethez való csatlakozást próbálták megakadályozni. Ezek az erőszakmentes próbálkozások azonban sikertelennek bizonyultak, így a résztvevők száma növekedett, a demonstrálók pedig megszállták a város főbb utcáit és piactereit. A rendfenntartókat ezért elkezdték átcsoportosítani, felkészülve arra, hogy ha kell, erővel is megakadályozzák a tiltakozó menet további kibontakozását. Az erőszakosabb akciókkal egy időben egyes párttagok tárgyalásba kezdtek a hallgatók képviselőivel, hogy meggyőzzék őket, amilyen gyorsan csak lehet, fejezzék be a menetelést. A rezsím célja szemlátomást nem a büntetés, hanem az elrettentés volt. E mérsékelt alaphangot rögvest maga Ceaușescu adta meg. A következő napon mindazonáltal három hallgatót is letartóztattak. Egyiküket egymás után kétszer is bíróság elé is állították, és egy időre beutalták egy pszichiátriai klinikára. Ana Șincainak nemcsak az egyetemet kellett otthagynia, de elvesztette bármilyen állami állás lehetőségét is. Rákényszerítették, hogy hagyja el Bukarestet, és mondjon le újságírói állásáról.⁵ A represszió további áldozatairól azonban alig tudunk valamit.

Emellett elbocsátottak néhány, főként a propagandaterületen dolgozó pártfunkcionáriust, úgy vélték ugyanis, hogy legalábbis részben ők felelősek az események alakulásáért. A politikai rendszer láthatóan nemcsak külső körülményeket vett figyelembe, hanem a belső okokat is kereste, amikor megkísérelte megérteni, miért is ünnepeltek meg a hallgatók hirtelen egy olyan vallási eseményt, mint a karácsony. Más szavakkal, a rendszer elismerte határait, ám tévedéseit nem. Ez a hozzáállás tökéletesen beleillett a Ceaușescu-rezsím első éveinek működésébe. Ceaușescu 1965-ben lett a Román Kommunista Párt főtitkára, és kezdettől fogva hangsúlyozta, hogy a társadalom és a rendszer közti „szerződést” új alapokra kívánja helyezni. Az 1960-as évek végétől kezdve a politikai represszió új formákat öltött: rendszer- és egyéni szinten egyaránt önkritikára ösztönzött, s a kényszerítő, befolyásoló eszközök között a propagandára és a retorikára helyezte a hangsúlyt. A fizikai

4 BĂDESCU 1995; ȘINCAI – CIOFLÂNCĂ 2006; BERINDEI – DOBRINCU – GOȘU 2013. 499.

5 BĂDESCU 1995. 6.

jellegű büntetéseket egyre inkább a pszichikai erőszak váltotta fel, bár ez természetesen nem jelentette azt, hogy az erőszak alkalmazását teljesen elvetették volna.

A bukaresti eseményeket követő napokban a kommunista párt kezdeményezésére országsszerte számos gyűlést szerveztek a különféle román egyetemek és fakultások hallgatói számára. A hatóságok egyfajta „szociológiai” érdeklődéssel fordultak a diákok felé. A párt által kiadott nyilatkozatokból nyilvánvaló, hogy a gyűléseken résztvevő pártvezetők olyan színben igyekeztek feltüntetni magukat, mint akik mérsékelni próbálják az elnyomást, és inkább beszélgetésekkel igyekeztek meggyőzni a hallgatókat.⁶ Az arra felhatalmazottak (vezető funkcionáriusok vagy idősebb apparatszikok) bizonyosan éltek a verbális erőszak eszközeivel, de igyekeztek őket féken tartani, inkább a hallgatói „hangadók” és a „tömeg” közti világos lehatárolást preferálva; utóbbinak megadott a tévedés lehetősége által, hogy cselekedeteiket naivitásuk számlájára írták.

A másik stratégia a demonstráció depolitizálása volt. Ion Iliescu, aki a párt ifjúsági szervezetének vezetőjeként, illetve ifjúsági ügyekért felelős miniszterként formálisan a román fiatalság hivatalos vezetője volt, számos alkalommal rámutatott az esemény „huligán” jellegére. Arra jutott, hogy ez nem volt más mint „*anarchikus, hallgatói vagánykodás*”, mely inkább a szociálpatológia területére tartozik, s nem valamiféle politikai megnyilvánulásként értelmezendő. Iliescu azt is kihangsúlyozta, hogy az események során az átlagdiákokat „*túszul ejtették*” a „*nem kellőképpen józan alakok*”, „*zavaros figurák*”, és e „*megettévedt elemek lettek az esemény vezérei*”. Élükön „*egy lány állt (...), aki laza erkölcséről ismert*” és mindig is a bajt kereste, egy kétes figura, egy szociopata – fogalmazott Iliescu –, aki „*örültnek*” nevezve magát Ceauşescut is kritizálni merészelte. Egy másik kommentátor, az újságíró és propagandista Niculae Stoian pedig elhatárolta a hallgatók csendes tömegét attól a „*3–4 elvetemülttől, akik a többieket uszították*”.⁷

Ez a maró, leegyszerűsítő nyelvezet, amely a demonstrálókat szociális devianciákkal azonosította, a totális állam társadalommal szembeni magatartásának alapvető változására is rávilágít, amely néhány évvel azelőtt elképzelhetetlen lett volna. Ez nemcsak azt mutatta, hogy többé nem az osztályharc jelentette a politikai cselekvés elsődleges mozgatórugóját, hanem azt is, hogy a pártállam az előző évtizedek forradalmi erőszakának igénybevétele nélkül akart kormányozni (és erre képesnek is érezte magát), és „normális” eszközöket is tudott használni.

A iaşi egyetemisták húsz évvel későbbi, 1987. február 17-i demonstrációja a bukarestinél jóval radikálisabb volt. Ráadásul teljesen más volt a történelmi kontextus is. Ceauşescu már nem állt népszerűsége csúcsán, mint ahogy 1968-ban – épp ellenkezőleg –, s ebben az időszakban már komoly gazdasági és társadalmi problémák is jelentkeztek. A demonstráció indítószikrája egy tábortűz körüli spontán hallgatói találkozó volt a kis Puskin parkban, az egyik egyetemi kampuszon. A találkozóra két okból került sor: a.) lekaptak az áramot a kampuszon és b.) a hallgatók egy vidám diplomaosztó bulit tartottak.

A képlet nagyon hasonlított az 1968-ashoz: az eseményekben a népzene, az alkohol és a frusztráció diffúz állapotának keveréke játszott szerepet, melyet ez esetben az váltott

6 BERINDEI – DOBRINCU – GOŞU 2013. 498.

7 BERINDEI – DOBRINCU – GOŞU 2013. 506. A kommunista párt levéltárában fellelhető eredeti dokumentumok jelenleg csak a román kommunista diktatúra tanulmányozására létrejött elnöki bizottság tagjai számára hozzáférhetők.

ki, hogy kikapcsolták az áramot a kampuszon. Ahogy bukaresti társaik, a iași egyetemisták is megpróbálták a város más kampuszairól és egyetemeiről bevonni hallgatótársaikat a történésekbe. Nehéz megmondani, hogy tüntetni akartak-e a diákok, vagy csak együtt ünnepelni, szolidaritásukról biztosítani egymást, vagy csak társasági életet élni.⁸ Mégis, egyetemisták ezreinek sűrű menete kelt át éjjel több mint tíz kilométert vonulva a város egyik végéből a másikba népdalokat énekelve, és ez esetben már igencsak konkrét követelésekkel teli jelszavakat kiabálva, főként az egyetemi kampuszok áram- és melegvízkorlátozásait kritizálva.

Ahogy Bukarestben húsz évvel korábban, a hatóságok egyrészt a hallgatók kampuszon tartásával próbálták meg kordában tartani az eseményeket, másrészt verbálisan és fizikai erőszakkal léptek fel a résztvevőkkel szemben, és néhányukat le is tartóztatták. Amikor a város legnagyobb kampuszán lakó egyetemistákat elszigetelték, a tiltakozás szétforgácsolódott, noha egy jelentősebb méretű csoportnak sikerült folytatni a menetet Iași adminisztratív központja, a kerületi hivatal felé, ahol a diákok már nyíltan kifejezték különvéleményüket.

Az események után ismételten elmaradtak a nagyarányú letartóztatások. A represszió inkább „ideológiai” és adminisztratív eszközökre támaszkodott. Így a következő napokban, komoly feszültségek közepette minden egyetemen végnélküli „leleplező és rágalma-zó” röpgyűléseket tartottak – a sztálinista politikai praxis hirtelen felelevenítéseként.⁹ A csoportosulás vezetői közül néhányat az állambiztonság vallomástételre idézett be, és hallgatói feketelisták is készültek, amelyek alapján az egyetemi hatóságok többeket is kizártak. E rendszertelen eltávolítások azonban inkább az állambiztonsági tisztek megnyugtatását szolgálták, mintsem bármilyen nyilvánvaló, közvetlen kapcsolatban lettek volna az eseményekkel. A kommunista rezsim néhány konkrét intézkedést is hozott a hallgatók felületeének biztosítására és minden nyilvános hivatalos és informális eseményt betiltott.

Mindezen hasonlóságok ellenére egy döntő különbség volt a bukaresti éneklés és a iași tábortűz körüli dalolás között. Míg 1968-ban az eset után azonnal sor került a történéseket megvitató hivatalos találkozókra a hallgatók és a párt képviselői között, ilyen párt- vagy állami keretek között zajló, formális tárgyalásokról szó sem lehetett 1987-ben. Ceaușescut még csak nem is értesítették az eseményekről, ami már önmagában is egyfajta engedetlenségi aktust mutatott. Nyilvánvaló, hogy a helyi hatóságok nem akartak mártírokat kreálni a hallgatókból vagy tovább fokozni a társadalmi feszültségeket, és különösképpen nem kívánták beismerni az esemény politikai dimenzióját. Ez az elhallgató attitűd egyszersmind rávilágít, milyen merevvé váltak a rendszer struktúrái. A társadalmi repedések lehetőségének gondolata is elfogadhatatlan volt. A hatóságok természetesnek vették, hogy a társadalom egy emberként áll Ceaușescu mögött és ebből fakadóan a megosztottság bármely formája elképzelhetetlen volt. Következésképpen azt, ami Iașiban történt, nem lehetett az ország autoriter vezetőjének jelenteni.

⁸ Sajnálatos módon az 1987. februári iași demonstrációval összefüggésben nem állnak rendelkezésünkre kiterjedt, elbeszélő források. Különösen azok a beszámolók hiányoznak, melyek arról tudósíthatnának, hogyan tapasztalták meg és értelmezték az eseményeket a párhierarchiában. Ebből fakadóan jelen tanulmány főként az eseményekben közvetlenül is érintettek beszámolóin, azaz a résztvevő hallgatókkal készített interjúkon, illetve hivatalos pártjelentéseken alapul.

⁹ STROESCU-STĂNIȘOARĂ 1992. 82.; PANAETE – PETRUCA – SANDRU 2010.

A hallgatók és a kommunista rezsím kölcsönös bizalmatlansága

Ily módon a represszió 1968 decemberében és 1987 februárjában is egészen korlátozott és elsősorban retorikai jellegű volt. Az eseteket követő napokban Bukarest és Iaşi valamennyi egyetemén intenzív tájékoztató kampányok indultak, hogy lejárassák a tüntetéseket és feltételezett vezetőiket, széleskörű letartóztatásokra vagy kizárásokra viszont nem került sor. A román kommunista rezsím represszív karakterét tekintve ez a tény általában véve meglepőnek tűnhet és szoros összefüggésben kell, hogy álljon az események szélesebb politikai kontextusával. A hatóságok e két esetre adott kivételes reakciója mindenekelőtt a Ceauşescu-rezsím és a hallgatók ambivalens viszonyára mutat rá.

A propagandakérdésekért felelős funkcionáriusokat és titkosrendőröket az 1968-as egyetemi demonstráció személyükben is érintette, hiszen saját pozíciójuk forgott kockán. Így nem meglepő, hogy az eseményekkel kapcsolatban eléggé kemény álláspontot foglaltak el, és nem riadtak vissza az erőszak alkalmazásától sem. Ugyanakkor a kommunista párt felsőbb köreinek hangneme érzékelhetően jóval nyugodtabb volt. Ceauşescu bizonyos kérdésekben még egyet is értett a hallgatókkal, így például maga is kritizálta azokat professzorokat, akik – állítólag – nem tartották be a tanévi vizsgák számát maximalizáló oktatási törvényt. Persze a felsőbb pártvezetők sosem ismerték el az esemény legitimitását, ám lehetséges politikai jellegének negligálásával (valamint azáltal, hogy a korábbiaktól eltérően a megnyilvánulást nem bélyegezték ellenségesnek vagy antikommunistának), lehetőség nyílt, hogy bizonyos rendszerhibákról mégis tudomást vegyenek és megoldhassák azokat. Így például húsz év után visszaállították a hallgatók karácsonyi szünetét, és megerősítették, hogy a vizsgák száma egy tanévben nem haladhatja meg a hetet.

Úgy gondolták, hogy a tüntetés fő oka az egyetemisták közötti helyes ideológiai propaganda hiánya volt, ami némiképp zavarba ejtette a párt vezetőit, s ami miatt kissé szégyenkeztek is. Ebben az időszakban ugyanis a hallgatókat még nem sikerült kellőképpen integrálni a pártállamba. Ezért egyfelől nagyrésztben a hallgatók „éretlenségét” tették felelőssé, másfelől – ahogy Iliescu hangsúlyozta – a december 24-i események bebizonyították „szervezetünk gyengeségét egyesekkel szemben, valamint az UTC¹⁰ munkatársai és tagjai harciasságának és politikai szilárdságának hiányát”¹¹ mutatták.

Az „egyesek” határozatlan névmás használata sok mindent megmagyaráz. Annak ellenére, hogy a Ceauşescu-rezsím első éveiben jóval nyíltabban állt a társadalomhoz és különösen a diákokhoz, a párt számára a hallgatói millió továbbra is idegen területnek számított. Még az olyan pártértelmiségiek számára, mint amilyen például Iliescu is volt – egyike azon keveseknek, akik a pártadminisztrációban felsőfokú végzettséggel rendelkeztek –, a hallgatók olyan társadalmi csoportot jelentettek, mellyel szemben a párt „kulturális” nehézségekkel küzdött. Kik is voltak valójában ők? És tényleg készek lettek volna egészében betagozódni a rezsím és a politika keretei közé? Részben bizonytalan társadalmi és kulturális korlátainak köszönhetően a hallgatói millió addig kétségtelenül kivonta magát a rendszerből. A hatvanas évek végén ők jelentették az azt egyetlen szignifikáns társadalmi csoportot, amelyet még mindig nem sikerült megfelelően integrálni a pártállamba. Azok a szervezetek, amelyek arra törekedtek, hogy rábírájék a diákokat a rezsím támogatására,

¹⁰ Uniunea Tineretului Comunist (Kommunista Ifjúsági Szövetség), a Román Kommunista Párt ifjúsági szervezete.

¹¹ BERINDEI – DOBRINCU – GOŞU 2013. 498. Kiemelés tőlünk – P. D.–F. I.

nem vonzották őket, annak ellenére, hogy 1965 után a párt maga is komoly erőfeszítéseket tett, hogy javítson a hallgatók mindennapi életkörülményein, sőt arra is, hogy növelje a szólásszabadságot. A kommunista párt nem tartotta markában őket, ennél fogva hajlott arra, hogy antikommunistának és a rendszerellenesnek bélyegezze őket. A hatvanas évek végén ugyanakkor a helyzet ennél jól láthatóan bonyolultabb volt.

Romániában a negyvenes évek végén, a kommunista rendszer kialakulásakor a hallgatói identitást többféleképpen értelmezték. Egyrészt a hallgatóságot tartották a szocialista forradalmat megvalósító, magasan képzett szakértelmiség lehetséges forrásának. Másrészt, éppen azért, mert feltörekvő értelmiségiek voltak, automatikusan gyanakvással szemlélték őket. Köztudomású volt, hogy az értelmiség nem tartozott a rendszert alapító osztályok közé (az ugyanis – legalábbis a hivatalos ideológia szerint – a munkásosztály és a dolgozó parasztok szövetségére épült). A hallgatókat különösen is olyanak tekintették, mint akik potenciálisan – burzsoá és kozmopolita attitűdökkel átitatva – magukban hordozzák az „ellenforradalom” csírait (mely nézet az 1956-os magyarországi forradalmat követően, amikor számos hallgató vett részt a különféle „ellenséges” cselekményekben, tovább erősödött).¹² Mintegy preventíve a román rezsim arra kényszerítette a hallgatókat, hogy a társadalom többi részétől elzárva afféle „aranykalkába” (*golden ghetto*) zárják magukat. Ennek következtében a hatvanas évek közepén a hallgatói miliő egy nagyrésztben depolitizált, de a rezsim számára továbbra is potenciálisan veszélyes területnek számított, melyet szisztematikus propagandakampányokkal és represszióval, de legfőképpen a felvétel és a tanterv drasztikus ellenőrzésével tartottak szoros felügyelet alatt.

Ez magyarázza, hogy miért is ilyen későn került sor a hallgatók második világháborút követő első nyilvános megmozdulására és miért is jelentett akkora meglepetést. A diákok két világháború közötti közéleti aktivitása meglehetősen rossz emlékeket idézett, mivel ezek sok esetben radikális politikai mozgalmak bölcsőinek bizonyultak. A hallgatói szerepvállalás politizálódásának tendenciái a második világháborút követően is folytatódtak, a diákok ekkor főként a kommunista rendszer elleni tiltakozás különféle megnyilvánulásaihoz csatlakoztak. Az 1948-as alkotmány bevezetése után azonban a kemény represszió és az új felsőoktatási felvételi politika (mely egy társadalmi szempontból korlátozó *numerus clausus* jelentett) az egyetemistákat arra ösztönözte, hogy eltűnjenek a közéletből és lemondjanak önálló akcióikról.

A hallgatók csak a hatvanas évek közepén nyertek vissza egy bizonyos fokú autonómiát, amikor az elnyomás csökkent, és a felvételi korlátozások is fokozatosan fellazultak. A pártállam a felvételi eljárásban ugyanis ekkorra feladta az osztályharcos logikát, így a „kétes származású” hallgatókat (mindazokat, akik nem munkás- vagy szegényparaszt-származásúak voltak) már nem utasították el automatikusan. Mi több, a hallgatók már nem tartoztak azok közé, akiket a rezsim szokványos módon gyanakodással szemlélt. Jóllehet, a párt felügyelete alatt, lehetőség nyílt saját írásaik megjelentetésére, külföldiekkel való kapcsolattartásra, elsősorban pedig – a nyugati politikai kultúra fejlődésével összhangban – nagyobb mozgásteret kaptak.

Jobban mint valaha, a hallgatók számítottak a tudáson és technológiai fejlődésen alapuló, csodás román jövő letéteményeseinek. Ceaușescu Romániája a hatvanas évek végén csakugyan valóságos technológiai és technokrata fellendülést élt át. Mindez érthetővé

12 BOCA 2002. 211–214., 220–224., 227–230.; GRANVILLE 2008. 9.

teszi, miért is volt annyira zavarba ejtő a karácsonyi dalos epizód és a hatóságok felé mutatott engedetlenség a párthierarchia számára. Megítélésük szerint ugyanis a diákok abszolút hálátlanságot tanúsítottak az utóbbi évek fejleményei iránt. A pártvezetők különösen elborzadtak attól, hogy a tüntetés milyen könnyen magával ragadta az átlaghallgatókat. „A hallgatók (...) úgy követték őket, mint egy birkanycát”, fogalmazott az egyik pártfunkcionárius. „Néhány kollégiumot lezártak és a hallgatók lármáztak, hogy nyissák ki őket, mert ki akarnak menni”.¹³ A naivítás, az alkohol, a „tiltott gyümölcsök” iránti vonzódás vagy a társasági élet utáni vágy a párt számára nem volt elegendő magyarázat. Így az 1968. decemberi események egyfajta mérőkövet jelentettek. Bebizonyosodott, hogy a hallgatók „aranykalitkába” kényszerítésére irányuló próbálkozások nem tartották vissza őket attól, hogy fokozatosan visszatérjenek a nyilvános szférákba. Épp ellenkezőleg, a hatvanas évek közepétől kezdődő fellazulás hozzájárult egy sajátos hallgatói ellenkultúra fokozatos kialakulásához.

Lázadás, ellenkultúra és utcai performansz

Az 1968. decemberi eseményekkel összefüggésben a pártbürokrácia a hallgatókat kiszámíthatatlan, sőt veszélyes társadalmi aktorokként írta le. Még súlyosabb volt a „harci feladatok teljesítése iránti igyekvés és elhivatottság” hiánya, illetve a párt politikáját és propagandáját szolgáló, valamint a világnézeti képzés iránti érdektelenség. E hiányt Stoian, aki egy hallgatói publikációkat gondozó szerkesztőbizottság tagja is volt, a következőképp fogalmazta meg: „Számos dolgot kell tekintetbe vennünk, és megnéznünk, vajon képesek vagyunk-e eszmecserét folytatni velük politikai tartalmakról”.¹⁴

Annak megkérdőjelezése, hogy a hallgatók képesek cselekedeteiket „politikai tartalommal” felruházni rendkívül lényeges volt az őket motiváló értékek vonatkozásában. Milyen elképzeléseik voltak a társadalomról? Hogyan vélekedtek arról, hogy hogyan lehet vagy kell átalakítani a társadalmat? A rezsím hatvanas évek közepi ideológiai nyitottsága ellenére és annak dacára, hogy új lehetőségek nyíltak a pre-kommunista rezsímhez és főképpen a kapitalista és liberális nyugati világhoz való kapcsolatok kiépítésére, a bukaresti karácsonyi éneklés nyilvánvalóvá tette, hogy a hallgatók más kulturális és ideológiai referenciákkal is rendelkeznek azokon túl, mint amelyeket a hivatalos propaganda kínált fel számukra. Néhányukat letaglózta a nyugati szórakoztatóipar kultúrája, amely Romániában ebben az időszakban kezdett részint hivatalos, még inkább nem hivatalos, ám relatíve tolerált csatornákon keresztül elérhetővé válni. Ezek az impulzusok korántsem voltak olyan intenzívek, mint Jugoszláviában vagy Magyarországon, egy dogmatikus és prűd társadalom számára azonban kulturális sokkot jelentettek. Emellett a radikális nyugati aktivizmus politikai kultúrája is – jóllehet Romániában meglehetősen esetlegesen volt érzékelhető – valódi revelációként hatott. Végül, amint azt az 1968. december 24-i, karácsonyi éneklés is mutatja, a nyugati értékek ezen akkulturációja a keresztény tradíciókkal átszőtt, hagyományos népi kultúra regenerációjával találkozott.

Az ellenkultúra e fajtája természetesen messze volt bármi szervezettségtől, és nem is minden hallgató vett benne részt. Valójában legfontosabb jellemvonása kifejezetten a

¹³ BĂDESCU 1995. 6.; ȘINCAI – CIOFLÂNCĂ 2006; BERINDEI – DOBRINCU – GOȘU 2013. 498.

¹⁴ BERINDEI – DOBRINCU – GOȘU 2013. 506.

diffúz és szervezetlen, a hivatalos, nyilvános propagandával folyamatosan feszültségben álló karakterében rejtett. A hallgatók mind autonómabb attitűdjét nem tekinthetjük a rendszerrel és ideológiájával szembeni ellenállás tudatos formájának, inkább egyfajta alternatív kultúrának, amely a fiatalságukból fakadó közös identitáson és az óvatos lázadáson mint generációs identifikációs stratégián alapult. Ez egyes esetekben, mint például 1968 szeptestéjén, a bürokratikus kommunizmus elleni valódi ellenállássá alakult, de akkor is inkább implicit, mint explicit politikai karakterrel bírt.

A hetvenes években ez az apolitikus ellenkultúra tolerálhatónak bizonyult, mivel létezett egy ki nem mondott szerződés a rendszer és a hallgatók között. A diákok a kommunista bürokráciába való, meglehetősen nagyfokú beilleszkedésükkel demonstrálták a rendszerbe vetett hitüket. A kommunista párt cserébe megbízott bennük és teret kínált nekik, ahol szabadon kifejezhették eszméiket és megélhették sajátos rítusaikat. Mindez nem jelentett sem frontális ellenállást, sem feltétel nélküli megadást. A diákok továbbra is az erkölcsi tanítások rendszeres céltáblái maradtak (különösképpen az évtized elején, amikor a rendszer ideológiai missziója sokkal hangsúlyosabb volt – lásd például a kötelező hajvágást vagy az öltözködési előírásokat propagáló híres kampányokat), ám ennek ellenére a hetvenes évek a hallgatói aktivizmust és a rezsimhez való viszonyt tekintve talán a legharmonikusabb időszakot jelentették.

A nyolcvanas évek folyamán azonban a feszültségek láthatóan növekedtek. A hallgatókat a rendszerhez fűző kapcsolatok ereje fokozatosan a minimumra csökkent, még ha egyidejűleg minden diákot automatikusan regisztráltak is a párt ifjúsági szervezetébe és a párttagság a karrier nélkülözhetetlen előfeltételévé vált. E formalítások nyilvánvalóan nem nyugtatták meg a vezető pártfunkcionáriusokat, mivel kifejezetten sokat töprengtek azon, vajon a hallgatóknak a párt és szatellit szervezeteibe való formális bevonása elegendő-e rendszerbe való integrációjuk biztosításához. Most már lojális partnereknek tekinthetők a hallgatók a romániai „szocializmus felépítésének nagy művében”? Tekinthetők már a társadalom jövőbeli vezetőinek és példaképeinek?¹⁵

Az ezekre a kérdésekre az 1987. februári események által adott nemleges válasz minden illúziót eloszlatozott. E nyílt utcai performansz során a hallgatók – generációs identitásuk részeként – kipróbálták, meddig mehetnek el szabadságuk megtapasztalásában és kiharcolásában. A performansz jelleg – a demonstráció karneválszerű elemei és a város utcáinak és tereinek éjszakai birtokba vétele – ugyanúgy szemmel látható volt, mint 1968-ban. Mindkét akció a repressziótól való félelmet, de ezzel egyidőben a nyilvánosság és a színpadiasság iránti vágyat is mutatta.

A hallgatói milió sajátos természete láthatóan befolyással volt arra, hogy a iasi diákok egyes csoportjai milyen mértékben vettek részt a tüntetésben. Nem véletlen, hogy az eseményt túlnyomórészt az egyetemisták kezdeményezték, akik körében liberálisabb, kozmopolita légkör uralkodott. Többségük lány volt (ugyanaz volt a helyzet Bukarestben is), akik irodalmat, történelmet, filozófiát vagy geológiát hallgattak. Őket főként a műszaki képzésben résztvevő hallgatók nagyszámú és heterogén csoportja támogatta. Ezzel szemben az agronómus- és orvostanhallgatók jórészt elutasították a tiltakozásban való részvételt. Az agronómushallgatók rendszerint amúgy is korlátozottan kapcsolódtak be

¹⁵ A szocialista Románia 1965-os alkotmányának második bekezdése szerint az emberek együttes tevékenységének célja a „szocializmus felépítése”. <http://legislatie.resurse-pentru-democratie.org/constitutie/constitutia-republicii-socialiste-romania-1965.php> [2020.03.18.]; ROBINE 1992. 28.

a hallgatói életbe és kampuszuk földrajzilag is meglehetősen elszigetelt volt. Az orvos-tanhallgatók – a maguk részéről – a hallgatói társadalom arisztokráciáját képviselték és jobban aggódtak karrierjük iránt, amelyet egy ilyen jellegű, politikai tartalmú részvétel komolyan befolyásolhatott. Mindkét utóbbi csoport komformistább attitűddel bírt.

A hallgatók mint sajátos társadalmi csoport

Nemcsak az nem jelentett meglepetést, hogy a hallgatók mely csoportjai vettek részt a tüntetésben, az események – ugyanúgy, ahogy húsz évvel korábban Bukarestben – maguk sem a semmiből jöttek. Még ha mindkét esetben egy konkrét indítósziakra volt az események kiváltója (azaz a karácsonyi ünneplés, illetve az áram lekapcsolása a kampuszokon), mindkettő mélyreható, régóta formálódó jelenségekből következett. Emellett azonban más hasonlóságok is szembeötlőek az 1968-as bukaresti karácsonyi éneklés és az 1987. februári iaşi tábortűz körüli dalolás között.

Először is, a cselekvés módja valójában azonos volt. Valahogy akaratlanul, de mindkét tüntetés egyfajta performanszá vált, mellyel a hallgatók birtokba vették a legfontosabb városi tereket. Mindkét esetben a spontán, formális vezetők nélküli éjszakai séta egy szövetségesekeket kereső nyilvános aktusként (a lakosok nagy csoportja valóban éljenezte a menetet, anélkül hogy közvetlenül csatlakozott volna hozzá) és az elnyomással szembeni védekezés egy formájaként funkcionált. Főképp az éj sötétje kínált lehetőséget valamiféle társadalmi elrejtőzésre, esélyt a hivatalos, nappali szabályoktól való megszabadulásra. Másodszor, mindkét tiltakozás inkább ünnepi esemény volt, sokféle karneváli elemmel (például énekkel, tánccal, illetve a néphagyomány olyan elemeinek felelevenítésével, mint a hatóságokat gúnyoló tradicionális népdalok), mintsem valódi politikai demonstráció, noha a hallgatók valóban hangot adtak frusztrációjuknak és kifejezték autonómia iránti igényüket. Harmadszor, a kommunista párt reakciója is nagyon hasonló volt. A rendszer a tüntetések dekriminalizálása mellett döntött, és ehelyett az ideológiai, adminisztratív és bürokratikus válaszokat részesítette előnyben. A tömeges elnyomás hagyományos gyakorlatának helyét a hallgatók képviselőivel folytatott alkudozások vették át.

Mindazonáltal ezen hasonlóságok ellenére sem lehet közvetlen kapcsolatot felfedezni a két esemény között. Ha olykor a hallgatói emlékezet össze is mosta őket egy a tiltakozásokról alkotott töretlen mitológiába, az 1987-es iaşi eseményeknek sosem volt célja, hogy ideológiai vagy intellektuális tekintetben megidézze elődje, az 1968-as bukaresti események szellemét. Míg a bukaresti demonstrációnak nem voltak konkrét követelései és kifejezett, jól definiált törekvései, a iaşi diáktüntetés, úgy tűnik, szűk, de specifikus követelésekben megmutatkozó célokkal bírt. Végezetül, habár a hatóságok reakciói mindkét esetben valóban nagyfokú hasonlóságot mutattak, az a mód, ahogy a tiltakozásokat interpretálták, jelentősen különbözött. A bukaresti események egyfajta szociológiai magyarázatot kaptak – az erre adott reakciók, ha nem is voltak nyugodtak, de drámainak sem mondhatók –, s az esetet ürügyként használták fel a rendszer hatékonyságának növelésére. A iaşi eseményeket azonban ignorálta a kommunista párt központi bizottsága. A helyi pártfunkcionáriusok a tüntetést pusztán egyfajta üzemzavarként kezelték, melynek nincs semmiféle hatása a rendszer egészére, s amely pusztán fiatalkori neveltelenségként értelmezhető. E vakság kétségtelenül a gyengeség jele és a rendszer korabeli korlátainak bizonyítéka volt.

Honnan jön akkor mégis a két eseményt összekötő egység érzése? A legfőbb okok a mindkét eseménysorban kezdeményező szerepet játszó hallgatók közös korlátai, félelmei és elvárásai. Mindkét esemény a hallgatók mint sajátos társadalmi csoport léteire vonatkozó, fokozódó tudatosságot illusztrálja mind a diákok, mind pedig a kommunista rendszer szemszögéből. Az elsők, akik ha vonakodva is, de megértették, hogy a hallgatókat a korabeli román társadalomtól elválasztva kell megszólítani, a hatóságok voltak 1968-ban. Ceaușescu új eszközökkel próbálta megérteni és pacifikálni ezt a különös réteget, anélkül, hogy figyelmen kívül hagyta volna az autonóm hallgatói kezdeményezések nemkívánatos voltát. Általában véve a hatvanas évek végén a hallgatók nem dacoltak a párt irányvonalával, nem követték saját törekvéseiket és nem emelték politikai dimenzióba saját cselekedeteiket. Ehelyett azt a benyomást keltették, hogy elfogadják repressziót és helyeslik a rendszer ideológiáját. Nem voltak autonóm cselekvők, noha mindig is azok próbáltak lenni.

Végezredményben a hatvanas évek végén, a Ceaușescu-rezsim által kínált szabadság légkörében egy román hallgatói ellenkultúra alakult ki és a következő évtizedekben fokozatosan kiszabadította magát a rendszer ellenőrzése alól. Ezt az ellenkultúrát sajátos kifejezőmódok jellemezték. Nyilvánvalóan nem jelentette a rendszerhez való őszinte ragaszkodást, de a lázadás nyílt formáját sem, inkább a nyugati ellenkultúra hatásainak és a nem kommunista nemzeti tradíciók helyreállítására irányuló törekvéseknek egyfajta keverékét adta. Ennek az ellenkultúrának a fő vállalása nem a totalitárius rendszerrel szembeni ellenállás volt, inkább egy sajátos, generációs identitás, az autentikusság egy formájának kialakítását célozta a Ceaușescu-rezsim egyre agresszívebb propagandája ellenében. Még ha ez az ellenkultúra nem is közvetlenül gerjesztette e két tiltakozó megmozdulást, egyfajta keretet és talán bizonyos legitimitást kölcsönzött neki.

Fordító: Polyák Petra
Nyelvi lektor: Lengvári István

IRODALOM

- BĂDESCU 1995 BĂDESCU, Cezar-Paul: Ana Șincai despre colindul studentesc din 24–25 decembrie 1968. *Revista* 22 6. (1995):51. 6.
- BERINDEI – DOBRINCU – GOȘU 2013 *Istoria comunismului în România: Documente Nicolae Ceaușescu (1965–1971)*. Eds. BERINDEI, Mihnea – DOBRINCU, Dorin – GOȘU, Armand. Iași, 2013.
- BOCA 2002 BOCA, Ioana: Studenții în anii '50. *Anuarul Institutului Român de Istorie Recentă* 1. (2002):1. 207–242.
- GRANVILLE 2008 GRANVILLE, Johanna: “If Hope is Sin, Then We Are All Guilty”. *Romanian Students’ Reactions to the Hungarian Revolution and Soviet Intervention, 1956–1958*. Pittsburg, 2008. (The Carl Beck Paper in Russian and East European Studies 1905.)
- PANAETE – PETRUCĂ – SANDRU 2010 PANAETE, Alexandra – PETRUCĂ, Gianina – SANDRU, Alexandra: 23 de ani de la revolta studentească din Iași. *Cuzanet* (2010.03.12.) (www.cuzanet.ro/sub-lupa/dosar-de-presa/dosar-23-de-ani-de-la-revolta-studenteasca-din-iasi.html) [2020.03.18.]

- ROBINE 1992 ROBINE, Regine: *Socialist Realism. An Impossible Aesthetics*. Stanford, 1992.
- ȘINCAI – CIOFLÂNCĂ 2006 ȘINCAI, Ana – CIOFLÂNCĂ, Adrian: Cum am devenit instigatoarea numărul unu. *Revista22*, 2006. december 22.
- STROESCU-STĂNIȘOARĂ 1992 STROESCU-STĂNIȘOARĂ, Nicolae: *Pe urmele Revoluției*. București, 1992.

TOVÁBBI AJÁNLOTT IRODALOM

- CIOFLÂNCĂ, Adrian: Repere pentru o istorie a Uniunii Tineretului Comunist. *Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol”* 43–44. (2006–2007) 527–548.
- DELETANT, Dennis: *Romania, 1948–1989. A Historical Overview*. București, 1997.
- Interjú Ion Iliescuval a Kommunista Ifjúsági Szövetség azon törekvéseiről, melyek a fiatalok hazafias megmozdulásokban való részvételének elősegítésére irányultak. Román Televízió, a sugárzás ideje: 1968.05.11. (www.euscreen.eu/play.jsp?id=EUS_DF922552F9E0425CB759DBACABC28D0A) [2020.03.18.].
- Organisme politice românești (1948–1965): Documente privind instituțiile și practicile*. Ed. STĂNESCU, Mircea. București, 2003.
- Raport final al Comisiei Prezidențiale pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România*. Eds. DOBRINCU, Dorin – VASILE, Cristian – TISMĂNEANU, Vladimir. București, 2007.
- TISMĂNEANU, Vladimir: *Stalinism for All Seasons: A Political History of Romanian Communism*. Berkeley, 2003.